

Р. ИМРАНИ

МУҒАМ ОПЕРАЛАРЫНДА ТАР ИФАЧЫЛЫГ СӘНӘТИ

(Гурбан Пиримов вә Бәһрам Мәнсуровун јарадычылығы асасында)

XX әсрин әввәлләриндә милли операмызын јаранмасында халгын мәдәни инкишафынын, дөврүн тарихи ичтимаи концепсијаларынын, һәмчинин ичтимаијәттин естетик тәләбинин чох бөјүк тәсири олмушдур. Бу, ејни заманда, милли операмызын һансы формада јаранмасыны да мүнәјјәнләшдирди. Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсыны муғамларын вә муғам импровизә хүсусијәтләри асасында гурмасы опера жанрында јени форманы «муғам операларынын» јаранмасыны тәмин етди. Инчәсәнәтимизин «илкиси» олан «Лејли вә Мәчнун» операсынын јаранмасы бу бахымдан бир нечә чәһәтдән әһәмијәтлидир. О, һәм естетик тәрбијәви, һәм јени опера жанрынын јаранмасы бахымындан, һәм дә халг мусиги әләтләримизин симфоник оркестрин тәркибинә дахил едилмәсилә әлағадар олараг, милли мусиги драматуркијасы хүсусијәтләринин јени ифадә васитәләрилә даһа да зәнкинләшдирилмәси нөгтеји-нәзәриндән марағлыдыр. Бәстәкар халг чалғы әләтләримизин симфоник оркестрин тәркибинә дахил етмәклә милли колоритин, һәм дә милли мусиги драматуркијасы хүсусијәтләринин ачылмасында парлаг нәтичәләр әлдә етмишдир. Бу да һағлы олараг Ү. Һачыбәјовун симфоник оркестрин ифадә васитәләриндә јени бир саһәнин әсасыны гојан бир бәстәкар кими һәрәтләндирмишдир. Ү. Һачыбәјовун бу тәшәббүсә сонрақы илләрдә башга халгларын профессионал мусиги јарадычылығында да өз әксини тапмышдыр [1]. Бурада бир хүсусијәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр башга халгларда милли мусиги әләтләринин симфоник оркестрин тәркибиндә ишләдилмәси мәһз колоритин зәнкинләшдирилмәси мәғсәдини дашымышдыса, «Лејли вә Мәчнун» операсында исә бу, һәм милли мусиги драматуркијасы хүсусијәтләринин ачылмасы, һәм милли колорит, һәм дә зөрүрәтдән доған бир әләт кими чох бөјүк әһәмијәтә маликдир. Башга халгларын симфоник јарадычылығында бу вә ја диқәр халг чалғы әләтләрсиз кечинмәк мүмкүндүрсә, «Лејли вә Мәчнун»да, һәмчинин башга муғам операларында тарсыз кечинмәк мүмкүн дејил. Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсында тары мүхтәлиф формада ишләтмәси өзү марағлы чәһәтләрдән биридир. Бәстәкар онлардан биринчисини соло кими, диқәрини исә симфоник оркестрин тәркибинә биләваситә дахил етмәклә истифадә етмишдир. Оркестрин тәркибиндә олан тарзәнләр, оркестрин ифа етдији бүтүн мусиги парчаларында диқәр әләтләрлә ејни һүгүгдә чыхыш едәрәк партитуранын сәсләнмәсини јухарыда гејд етдијимиз мусиги компонентләри бахымындан даһа да зәнкинләшдирди. Оркестрин тәркибинә дахил олан тар групу һәм дә солист тарзәнлә оркестр арасында үзви вәһдәт јаратмағла муғам сәһнәләринин мусиги чаларлығы илә оркестрин сәсләнмәси арасында бир нөв үмуми

бир «аһәнк көрпүсү» јарадыр. Бунун да муғам сәһнәләринин динамик сәс јүксәклијәләр оркестрин сәс јүксәклији арасында мүтәнәсиблик вә таразлыг јарадылмасында бөјүк әһәмијәти вардыр.

Солист-тарзән дедикдә ону Авропа үслублу классик опералардакы оркестрин солист концертмејстери илә гаршы-гаршыја гојмаг олмаз. Чүнки муғам операларындакы солист-тарзәнлә Авропа үслублу опералардакы солистә (инструменталист) ејни нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг дүзкүн дејил. Авропа үслублу опералардакы солист (инструменталист) бәстәкар тәрәфиндән нота көчүрүлмүш мусиги парчасыны ифа етмәклә өз ифачылыг мәһарәтини көстәрмиш олурса, муғам операларында исә солист-тарзәннин өһдәсинә чох бөјүк функцијалар дүшүр. Әввәлә, билдијимиз кими, муғам операларынын әсасыны классик муғамларымыз тәшкил едир. Муғамлары исә һәр бир сәнәткар өзүнә мәхсус дәст-хәтти илә ифа етдији үчүн онлар һөкмән бир-бириндән фәрғләнир. «Солист-тарзән бир нөв муғам сәһнәләринин дирижору» [2], көзәл тәфсирчи вә јарадычы фантазијаја малик олмалыдыр. О, муғам сәһнәләринин динамик инкишафыны, темпини мүәјјәнләшдирмәклә јанашы солистләрин (ханәндә) вахтында охумасына да көстәриш верир.

Илк Азәрбајҗан операсы «Лејли вә Мәчнун»ун јаранмасындан (1908) муәсир дөврүмүзә гәдәр сәһнәдә кедән бүтүн муғам операларынын мүвәфғәијјәтиндә һәмишә ики сәнәткар, ики тарзән ифтихар һисси илә гејд олунур. Бунлардан биринчиси Гурбан Пиримов, диқәри исә Бәһрам Мәнсуровдур.

Азәрбајҗанын танынмыш мәшһур сәнәткарларындан олан Г. Пиримовун зәнкин јарадычылыг ирси мусиги мәдәнијјәтимизин инкишафында мүстәсна јер тутур. Ифачылыг фәәлијјәтинин 40 иллини опера театры илә бағламыш сәнәткарын муғам операларымызын јаранмасында вә еләчә дә онларын сәһнә мүвәфғәијјәтиндә хүсуси әмәји олмушдур. Г. Пиримов Ү. Һачыбәјов тәрәфиндән муғам операларынын мүшајјәти үчүн дәвәт олунмыш илк Азәрбајҗан тарзәнидир. Бу һадисәни бәстәкар өзү әсәрләриндә белә сәчијјәләндирир: «Мән «Лејли вә Мәчнун»ун илк тамашасы үчүн скрипка чалан семинарија јолдашларымдан... оркестр тәшкил етмишдим. Тарзәнләр дә дәвәт олунмушдур; јадымдадыр, һансы исә мелодијанын ифасы барәдә онларын арасында мүбаһисә јаранды, бу мүбаһисә бөјүјүб елә бир чидди шәкил алды ки, операнын илк тамашасында Гурбан Пиримову истисна етмәклә, тарчаланларын һеч бири кәлмәди» [3].

1920-чи илдән опера театрында солист-концертмејстер вәзифәсиндә чалышан тарзән бүтүн муғам операларынын тәрәғгиси үчүн даима ахтарышлар апарараг, классик муғамларымызын јени формада инкишафыны тәмин етмишдир. Г. Пиримовун операја дәвәт олунмасы муғам операларынын бир нечә спесифик чәһәти илә үзви сурәтдә бағлы олдуғу үчүн тәсадүфи характер дашымырды. Ү. Һачыбәјов «Лејли вә Мәчнун» операсында тар әләтинин, онун муғам сәһнәләриндә һадисәләрин драматик инкишафынын, һәмчинин бүтүн операнын мүвәфғәијјәтиндәки ролунун мәһијјәтини чох көзәл билирди. Бурада тарзәннин муғам сәһнәләрини тәқбашына мүшајјәт етмәсн муғамларын ифасы заманы мүхтәлиф һисси емосијаларын ашыланмасынын әлдә олмасы үчүн мүшајјәтчинин профессионал сәвијјәсинин јүксәк, һәмчинин онун классик муғам ирсинә дәриндән бәләд олмасы зәрури бир шәрт олдуғундан опера театрында сөзүн әсл мәнасында ифачы сәнәткарын лабүдлүјү бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. Буна көрә дә операда бир-биринә әкс образлары ја-

1923-чү илдә «Шаһсәнәм» операсыны јазмаг үчүн Бакија дэ'вәт олунмуш Р. Глијерин Г. Пиримовла көрүшү дэ бу бахымдан мараглы-дыр. О, бу хусусда јазырды: «Халг јарадчылыгынын түкәнмәз инчә-лијини мәним гаршыма ачан гошаман ханәндә Ч. Гарјағды оғлу вә кө-зәл мусигичи Г. Пиримов олмушудур» [4].

Ифачылыг сәнәтиндә Г. Пиримовун лајигли давамчысы олан Б. Мәнсуров опера театрында тарзәннә узун илләр јанашы чалышмышдыр. Б. Мәнсуровун 1932-чи илдән бүтүн шүүрлү өмрүнү вә јарадычылығыны опера театры илә бағламасы тарзенин бу сәнәт дәрин мәһабәтинин рәмзи кими гијмәтләндирилмәлидир. О, опера театрында ишләдији илк күнләрдән муғамларын опера сәнһәсиндәки тәфсириндә даһа бир спесифик чәһәти мушајиәт етдији үчүн бу онун кәләчәк фәрди јарадычылығына бөјүк тәсир кәстәрмишидр. Билдјимиз кими, ади сәнһәләрдә ханәндә муғамлары ифа едәркән һеч бир актјорлуг һәрәкәтләринә, јә’ни опера сәнһәсиндә јарадылан образларын ичрасында олдуғу кими, мүхтәлиф сәпкили, характерли актјор ојунуна јол вермир. Әсас е’тибарилә муғамларын ифасында, еләчә дә мушајиәтдә өзүнү даһа парлаг сурәтдә кәстәрир. Муғам сәнһәләриндә актјорун јаратдығы образын даһа тәсирли чыхмасы үчүн Б. Мәнсуров ону тарда рәнкарәнк штрихләрлә, мөгәм интонасијалары илә сәчијјәләндирир. Бурада актјорларын һәјәчәнлы һәрәкәтләрини тарзән әлиф, чаһар мизраблары илә, һәмчинин мүхтәлиф ифачылыг үсулларынын көмәклијилә зәнк симләрни баһарыгла ишләдәрәк кәстәрмәси, еләчә дә онун мујајим характерли образлары вәсф едән Күлриз мизрабы, һачы Дәрвиш кәзишмәси вә башка мизраблары буна мисал ола биләр. Муғам сәнһәләриндә актјорун јаратдығы мүхтәлиф динамик тәзадлы образын маһијјәтинә ујғун һәрәкәтләр өз әксини бүсбүтүн тарзенин ифасында тапдығы үчүн бу онун ифасыны даһа дә рөвнәгләндирир. Опера театрында әсәрин драматуржи инкишафына ујғун муғамларын тәфсир олунмасы проблеми даима тарзенин диггәт мәркәзиндә олдуғу үчүн Б. Мәнсуров муғамларын мүхтәлиф тәфсири илә кифајәтләнир. О, һәр шейдән әввәл, бәстәкарын муһабият етдији поемаја, һадисәләрин инкишаф хәттинә нәзәр етирир вә әһнәдә онларын мувәфғијјәт газанмасында һансы интонасија хүсүс­ијјәтләриндән кениш истифадә едилмәсинин даһа мөгсәдәујғун олдууун шәрһини ахтарыр. Бу да онун нәнкики бир сәнәткар, һәтта муғам әһнәләринин бир нөв режиссору кими дә јетишмәсинә тәсир кәстәришидр. О, муғам сәнһәләриндә сәнһә мизанларыны, актјорларын һәрәкәтләрини, әсәрин гәһрәмәнларынын көрүш сәнһәләрини, муғамларын муми характерилә ујғунлашдырмагда бөјүк мувәфғијјәт әлдә етишидр. Бәстәкар тәрәфиндән бу вә ја диқәр операја дахил едилмиш уғамын характеринә ујғун сәнһә һәрәкәтләрини үмуми принципләр сасында гуран тарзән мусиги илә актјорларын сәнһә мизанларындакы

Б. Мәнсуровун белә үсүллардан кениш истифадә етмәси онун јара-
дычылығына хас олан әсас мәзијјәтләрдәндир. Тарзенин муғам опера-
ларынын бүтүн инчәликләрини, әсәрин идеја хәттинин инкишафыны

Бир мөгамдан дикеринө, сонра исә әввәлки мөгама гәйятма

дүзкүн мөҗҗән етмәси, бәдии образлары җарадан чанлы персонажларын ролларынын әһәмийәтнини, маһийәтнини дәрк едәрәк мусиги илә поезија-нын синтетини дәриндән билмәси, ону һаглы олараг, нәинки муғам сәһ-нәләрнин, һәтта бүтүн операнын режиссору кими шөһрәтләндирир. Тарзәнни муғам операларында бир «режиссор» вә «дирижор» кими чалышмасына мисал олараг онун 1950-чи илин әввәлләриндә Кировабад драм театрынын сәһнәсиндә тамашаја гојдуғу «Лејли вә Мәчнун», «Әс-ли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб» операларыны көстәрмәк олар. Буну тарзән өзү белә хатырлајыр: «Кировабад драм театрынын мүдири М. Бүр-чәлијев бизим опера театрындан көмәк истәјиб демийди ки... кәнчәли-ләр арзу едирләр ки, онларын да өз артистләрнин ифасында «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб» тамашалары көстәрилсин. Одур ки, инчәсәнәт идарәсинин рәиси һөкүмә Султанова мәни чағырт-дырыб Кировабад театрына көмәклик көстәрмәји мәнә тапшыр-ды...» [5]. Чох кечмир ки, Б. Мәнсуров сәнәт достлары һәгигәт Рзајева вә Ханлар һагвердијевлә Кировабада кедиб тамашалар һазырлајыр. Драм театрынын артистләриндән опера театрына ујғун сәсли мүғәнни-ләр сечмәк олдугча чәтин вә мәс'улијәтлә бир иш иди. Сәһнәдә һеч вахт охумајан драм артистләринә муғам өјрәтмәк, еләчә дә онлары әсә-рин персонажлары кими сәһнәдә јербәјер едәрәк роллары дүзкүн бөл-мәк, муғам операларынын спецификасына ујғун хусусијәтләри бу ак-тјорлара мәнимсәтмәк доғрудан да чәтин иди. Бүтүн бу чәтинликләрдә јанашы тарзәнни гаршысында бир мүнүм мәсәлә дә дурурду. Актјорла-ры мушајиәт етмәк үчүн симфоник оркестр ләзим иди. Оркестр исә јох иди. Она көрә дә тарзән онун гаршысында јаранмыш сон дәрәчә чыхыл-маз вәзијәтдән гуртармаг үчүн јол тапмалы иди. Актјорларла узун вә көркин мәшгләрдән сонра тарзән бу вәзијәтдән чыхмаг үчүн бүтүн мәс'-улијәти өз үзәринә көтүрмүш олды. О, тәкбашына бүтүн операны му-шајиәт едәрәк һәм өз солотларыны, һәм дә симфоник оркестрин чалмалы олдугу партијалары ифа етмишди. Б. Мәнсуровун рәһбәрлији илә доғуз тамаша вериләндән сонра гастрол сәфәри баша чатмышдыр.

Опера театрында Г. Пиримовла Б. Мәнсуровун ифачылыг сәнәтлә-рини фәргләндирир чәһәтләрдән бири дә З. һачыбәјовун «Ашыг Гәриб» операсыны үчүнчү пәрдәсиндә (гурулушчу режиссор С. Дадашов) хор сәһнәсиндән сонра Сәнәмин Мирзә һүсәјн секаһы охумасыны мухтәлиф чүр ифа етмәләриди. Ајры-ајрылыгдә һәр биринин ифа етдији муғам мухтәлиф тәфсирләрдә сәсләндији кими, онларын муғамын опера сәһ-нәсиндәки ифасына мунасибәтләри дә бир-биринә әксидир. Г. Пиримов хор сәһнәсиндән сонра бирбаша зилдә секаһ чалырса, Б. Мәнсуров исә хордан сонра мухалиф едиб, Мирзә һүсәјн секаһыны ифа едир. Бурада

хорун мусиги материалы мухалиф шө'бәсинин үстүндә олдугу үчүн Б. Мәнсуров оркестрлә хорун ифа етдији бу шө'бәни даһа ајдын шәкил-дә көстәрмәк үчүн мәнз мухалиф шө'бәсини ифа едир. Мухалифә ајаг едәндән сонра тарзән Мирзә һүсәјн секаһынын мајәсини октава ашағы-да бир нечә дәфә вермәклә ханәндә зилдән охујур. Б. Мәнсуровун мајә-нин тәкларындан имтина етмәси ханәндәнин ифасында бу шө'бәнин бир гәдәр дә тә'сирли чыхмасына әсас верир. Бурада динләјичи илк дәфә тарзәнни ифасында јох, мәнз ханәндәнин ифасында мајәни ешиди. Бу-нун да бүтүн опера боју әсәрин гәһрәманларынын охудуглары муғам шө'бәләрнин даһа тә'сирли олмасында хусуси әһәмийәти вардыр. Чүн-ки динләјичинин образын характеристикасыны, онун дахили һисс вә һә-јәчанларыны ачан муғамларын вә јахуд муғам шө'бәләрнин интона-сијаларыны габагчадан инструментал мушајиәтдә ешитмәси ону әввәл-чәдән бу мөгама, бу интонасијалара һазырламаг демәк оларды. Әкс тәгдирдә, актјорун (ханәндә) јаратдығы образын характеристикасын-дан сонра ифа олуна инструментал мушајиәт исә әсәрин гәһрәманы-нын кечирдији изтирабларын, дахили һиссләрин мөгам интонасијалары вәситәсилә тәсдиги демәкдир. Умумијәтлә, белә үсулдан ханәндәләр ади концертләрдә дә кениш истифадә едирләр.

Муғам операларында тарын муғам сәһнәләриндә, һәмчинин симфо-ник оркестрин тәркибиндә ишләдилмәсинин әһәмийәти һаггында олдуг-ча чоһ дәлилләр кәтирмәк олар. Лакин бунунла кифәјәтләниб ону гејд етмәк ләзимдыр ки, муғам операларымызы тарсыз вә онун көзәл ифа-чылары олан тарзәнләрсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Истәр Г. Пи-римов, истәрсә дә Б. Мәнсуровун муғам операларынын инкишафында хидмәтләри бөјүкдүр. Бу ики сәнәткардан бири Г. Пиримов вәфат етсә дә, онун гојдуғу ән'әнә давам едир, јашајыр. Б. Мәнсуров исә өз көзәл сәнәти илә бу күн дә муғам операларымызын јүксәк бәдии сәвијәдә кечмәсиндә әзмлә чалышыр. О, һәм классик муғам сәнәтимизин ән'әнә-ләрини јашадыр, һәм дә муғам операларымызын ашыладығы естетик тә'сирин тәрәватини горујуб сахлајыр.

Гејдләр вә әдәбијат

1 Әзбәкистанда А. Әшрәфинин «Деларом» операсы (дәф, рүбаб), У. Мусајевин «В долине легенд» балети (садо, тәнбур), А. Петровун «Пјотр» операсы (балалајка) вә с.

2 Е. А. Б. Б. с. о. в. а. Тарзән Бәһрам Мәнсуров. М., 1977, сәһ. 44.

3 У. һачыбәјов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1965, сәһ. 274.

4 Р. Г. Л. и. е. р. Әсәрләри, 2-чи чилд, Л., 1967, сәһ. 219.

5 Б. а. х.: Б. Мәнсуровун шәхси архиви.

6 һармонија курсунда мүвәггәти модуласијаја «кәнара кетмәк» дејилир.

7 Нот мисалыны бәстәкар Е. Мәнсуров көчүрмүшдүр.

Р. И. М. р. а. н. и.

ИСКУССТВО ИГРЫ НА ТАРЕ В МУГАМНЫХ ОПЕРАХ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА К. ПРИМОВА И Б. МАНСУРОВА)

В статье говорится об исторической закономерности появления мугамной оперы, а также ее влияния на культуру других народов, показаны важное значение и ведущая роль театра в мугамной опере, а также отражено творческое сотрудничество двух мастеров тара — Курбана и Бахрама Мансурова.

Наряду с описанием исполнительского искусства этих мастеров, в работе показано различие их трактовок мугамов в рамках мугамных опер.

Б. Мансуров как большой знаток классического наследия мугама исполняет в мугамных сценах роль «дирижера» и «режиссера». Доказательством этого является постановка таристом опер «Лейли и Меджнун», «Асли и Керем», «Ашуг Гариб» в г. Кировабаде в 1950 году.

В статье говорится об огромной роли тариста, без участия которого невозможно представить спектакль в целом.